

DE MIDDELEEUWEN

LABEUR

Leo Adriaenssen

Gods straf

Na hun zondeval werden Adam en Eva verdreven uit het paradijs. De gevolgen waren vreselijk: de mens moest voortaan in het zweet zijns aanschijns zijn brood verdienen. Met dit relaas gaf het boek *Genesis* een rechtvaardiging voor de zwaarte van het bestaan.

Oerlandschap

Toen Tilburg voor het eerst werd vermeld, in 709, moet het de aanblik hebben geboden van loofbossen en moerassen. Het gebied ligt op een hogere dekzandrug en wordt door twee stroomdalen omvat: in het westen die van de Rielse of Oude Leij en de Donge (lopend in de richting noordwest-zuidoost), in het oosten die van de Poppelse Leij en de Voorste Stroom (lopend noordoost-zuidwest). Een dekzandrug ofwel zandafzetting vormt een schrale bodem, waarvan de lichte glooiingen aanleiding konden geven tot benamingen als berg en donk. Langs de Leij-stromen ontstond een beekdallandschap. In een beekdal was de bodem vochtiger en daardoor onbruikbaar als bouwland; het werd gebruikt als hooi- en weidegrond.

De namen van de oude buurtschappen Hasselt (afgeleid van hazelaar) en Berkdijk (en thans de Berkdijksestraat) herinneren aan de begroeiing met loofbomen uit de familie der *betulaceae*, de Bokhamerstraat aan beukenhout.

Ontginningen

De eerste sedentaire bewoners brachten grond in cultuur door ontbossing en beweiding van de bossen. Aanvankelijk werden de gekoloniseerde percelen na het rooien, inzaaien en oogsten weer verlaten. Het cultuurland werd dus voortdurend verplaatst.¹ Dit type landbouwbedrijf, het veldkruidbedrijf, werd opgevolgd

¹. Voor de beschrijving van het landschap van Tilburg zie J.R.O. Trommelen en M.P.E. Trommelen, *Tilburgse toponiemen in de 16e eeuw. Een tentatieve reconstructie en naamverklaring* (Tilburg 1994). Een aantal etymologische verklaringen in dit boek is aanvechtbaar en enkele historische conclusies zijn dubieus. Als goede correctie is gebruik gemaakt van Chr. Buiks, *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda* (Assen 1997). Voor de grote lijnen van de landbouweconomische ontwikkelingen zie A. Verhulst, 'Occupatiegeschiedenis en landbouweconomie in het Zuiden circa 1000-1300', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2 (Bussum 1982) 83-104, voor de specificaties voor de Meierij van 's-Hertogenbosch A. Verhoeven en E. Vreenegoor, 'Middeleeuwse nederzettingen op de zandgronden in Noord-Brabant', in: A.-J. Bijsterveld, B. van der Dennen en A. van der Veen, *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1991) 59-76, en de producten van het Kempenproject. Toine Maas gaf een methodologisch onderzoeksoverzicht van de zand-Brabantse nederzettingsgeschiedenis (T. Maas, 'Nederzettingsgeschiedenis van de Brabantse zandgronden', in: A.-J. Bijsterveld, B. van der Dennen en A. van der Veen, *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1991) 44-58). Voor de geschiedenis van het landbouwbedrijf is P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België* (2 dln.; Antwerpen 1952) nog steeds een standaardwerk. Hein Vera schreef een nuttig artikel over de gemene gronden (H.L.M.

door het mestbedrijf met permanente cultuurgrond.² Daar werd de vruchtbaarheid van de grond door bemesting op peil gehouden. Het mestbedrijf maakte grootschaliger exploitatie mogelijk en de financiering daarvan lag in handen van kapitaalkrachtige mensen en instellingen: de koningen, de kerk en de lokale elite. Na de eerste ontginningsfase, bestaande uit het rooien van bossen op beperkte schaal door individuen en kleine gemeenschappen, namen zij in Brabant sinds ongeveer 1150 een tweede, grootschalige fase voor hun rekening. Hun domeinen waren agrarische exploitatiecentra, die konden uitgroeien tot nederzettingen.³ In Tilburg hebben de Giselberten minstens één domein gerund, dat later bekend stond als het Goed ter Reit.⁴

Een aantal Tilburgse herdgangen (kleine gehuchten) kan worden herkend als ontginningsprojecten van de eerste fase aan de hand van de akkercomplexen (*akkeren*), die aanvankelijk gemeenschappelijk waren.⁵ De herdgangen Loven, Hasselt, Broekhoven, Korvel en Laar hebben, afgaande op het toponymische materiaal, akkeren gehad. Heuvel is niet afgeleid van een verhoging in het landschap⁶, maar van "hovele" of "hovelie", een van een domein afgescheiden uitbatingscentrum, waarvan de fiscaalrechtelijke oppervlakte van twaalf bunder (bijna zestien hectare) de feitelijke omvang doet vermoeden.⁷ De familie Back, klaarblijkelijke erfgename van de Giselberten, heren van Tilburg, bezat in 1340 zo'n "hovele" en beschikte in 1443 over "wastine seu collis" (wildernis of heuvel) bij haar goed Ter Rijt.⁸ Een derde betekenis van heuvel was een driehoekige plaats of biest tussen diverse boerderijen, vaak door heggen omgeven en voorzien van een drenkkuil. Tilburgse voorbeelden daarvan zijn de herdgangen Veldhoven en Hasselt.⁹

Vera, 'Gemene gronden', in: J.G.M. Sanders (eindred.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch 1996) 214-230, terwijl D.Th. Enklaar, *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de middeleeuwen* (Utrecht 1941) de Tilburgse documentatie dienaangaande leverde. Het proefschrift van Karel Leenders over de ontginningsgeschiedenis van de regio ten westen van Tilburg bevat een aantal bruikbare inzichten: K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).

². Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België* I, 21.

³. Verhulst, 'Occupatiegeschiedenis en landbouweconomie', 85-86.

⁴. H. Hardenberg, 'Het ontstaan van de vrijheid Tilburg', in: H.J.A.M. Schurink en J.H. Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg 1955) 37. Martin W.J. de Bruijn, 'Twee hoeven Ter Ryt. Een bijdrage tot de nederzettingsgeschiedenis van Tilburg', *Actum Tilliburgis* 12 (1981) 18-28.

⁵. Chr.J.M. Buiks, 'Veldnamen en landbouwgeschiedenis in de Baronie van Breda', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 7 (1990) 207-209.

⁶. Trommelen en Trommelen, *Tilburgse toponiemen in de 16e eeuw*, 61.

⁷. J. Verbesselt, "Oude cijzen, munten en maten", *Eigen Schoon en De Brabander*, XXXVIII (1955) 180-182.

⁸. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 45038, folio 119verso. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1213, folio 74, 2 april 1443.

⁹. A.W.A.Th. Steegh, "Dorpen in Brabant", in: J. van Laarhoven (red.), *Dorpen in Brabant* ('s-Hertogenbosch,

De systematische, grootscheepse ontginningen in de twaalfde en dertiende eeuw leverden in de Kempen het zogenaamde gesloten landschap op: de bewoning was verspreid over herdgangen en grote, alleenstaande hoeven, die voorheen als ontginningscentra hadden gefungeerd. De bouwlanden lagen niet meer bijeen in gemeenschappelijke akkers, maar dicht bij het individuele bedrijf.¹⁰

Aan de ontginningen herinneren in Tilburg verschillende toponiemen, te beginnen met de herdgang van het Laar, waarvan de naam verwijst naar een open plaats in het bos: gerooid bos om de bodem te cultiveren. De Laarse Akkeren vormden het gemeenschappelijke akkergebied van de uitbaters van de ontginning van het Laar. Ook een lo is een open plaats in het bos en daaraan ontleent de herdgang Loven (uit *Lohoven*) zijn naam. De kern van Loven werd gevormd door het goed 'Inthout', waarvan de naam refereert aan de oorspronkelijke bosbegroeiing.¹¹ Een ander ontginningstoponiem is 'de braak' (*die Gochghenbraecke* en *die Vuetelenbrake* in Oerle, *die Avenbraeck* in Korvel, *die Ruijbraecken* in Loven).¹² Het woord is afgeleid van 'breken': woest land werd door ploegen gebroken en geschikt gemaakt voor landbouw en veeteelt.

Domeinen en hoeven

In verschillende herdgangen zijn middeleeuwse boerenhoeven bekend, zonder uitzondering grote bedrijven, die allen kunnen zijn ontstaan uit ontginningsprojecten. De goederen Ter Reit (in de Reit) en Ten Herstal (aan de Hoeven) zijn nog van de twaalfde- en dertiende-eeuwse heren van Tilburg geweest. De Tilburgse kleine adel bezat in de vijftiende eeuw het Goed van Broekhoven (in de herdgang Broekhoven) en het Goed int Hout (herdgang Loven).

De kerk behoorde tot de belangrijkste grootgrondbezitters. In de dertiende eeuw verwierf de abdij van Tongerlo een groot deel van de tienden van Tilburg en spoedig kwamen daar andere bezittingen bij.¹³ Zo droeg Willem Bac in 1309 zijn bedrijf en landerijen te Broekhoven over aan de abdij van Tongerlo, die hem het land (vermoedelijk het Goed van

1978) 18.

¹⁰. Verhulst, 'Occupatiegeschiedenis en landbouweconomie', 97-98.

¹¹. Algemeen Rijksarchief Brussel, Leenhof van Brabant 11, fol. III^cLXXXIII. Rijksarchief in Noord-Brabant, Raad van Brabant 1111, fol. CCXXV.

¹². Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 710, nr 24. Charter 401, 19 maart 1406. Charter 489, 17 mei 1410. Charter 2085, 14 maart 1440. Trommelen en Trommelen, *Tilburgse toponiemen*, 123, 447-449. Zie ook *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, deel I: De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert). H.P.H. Camps ed. ('s-Gravenhage 1979); deel II: De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom. M. Dillo en G.A.M. Van Syngel ed., m.m.v. E.T. van der Vlist (Den Haag 2000) nr 375. Hierna geciteerd als ONB.

¹³. Vgl. ONB nr 359. Zie voor dit proces ook de paragrafen over de inlijving van Tilburg in het hertogdom Brabant verderop in dit hoofdstuk.

Broekhoven) terstond weer teruggaf, in erfpacht.¹⁴ De abdij verwierf (door ontginning of bezitsoverdracht) nog twee landbouwbedrijven, die zij aan zichzelf hield: een hoeve aan de Heuvel en de Tongerlose Hoef aan de Hoeven.¹⁵ De economische bedrijvigheid van de abdij was zo groot, dat er minstens sinds 1334 een spijker (graanpakhuis) in Tilburg stond, waarin het tiendkoren en de in natura afgedragen pachten (vooral rogge) werden opgeslagen.¹⁶ De tienden vormden een belangrijke bron van inkomsten voor de abdij. Rond 1450 bedroeg de opbrengst per jaar ongeveer tweehonderd mud rogge en tien mud haver.¹⁷ Of de abdij in tijden van schaarste, zoals in 1437, toen in een jaar tijd de roggeprijs met 134 procent steeg,¹⁸ haar marktgedrag vertaalde in een sociaal beleid, bijvoorbeeld door uitdelingen aan Tilburgse armen zoals aan de abdijspoort, is niet bekend.¹⁹

De kerk en de plaatselijke elite bezaten dus de grotere bedrijven. Ook welgestelde stedelingen hadden Tilburgse hoeven, zoals het Goed ter Linde aan de Heizijde (het noordoostelijke gebied van Tilburg, waaronder de Heikant), dat in handen was van een Bossche patriciërsfamilie,²⁰ terwijl een rijke Bossche begijn een hoeve onder Oerle schonk aan de heilige-geesttafel (armenzorg) van haar stad.²¹ De bedrijven in handen van instellingen en rijke burgers bleven vaak ongedeeld, maar de overige hoeven verkeuterden in de loop der tijden door erfdeling tot er kleine bedrijfjes overbleven, waarvan juist een huishouden kon bestaan. Het ontstaan van kleine bedrijven werd bovendien bevorderd door de ontbinding van de grote domeinen, ontginningen op beperkte schaal, de gestegen bodemproductiviteit en de uitgifte van land en boerderijen in tijdpacht.

¹⁴. M.A. Erens en H.M. Koyen (eds), *De oorkonden der abdij Tongerlo*. *Tekstpublicatie*, 4 delen (Tongerlo 1948-1958) II, nr 419; ONB nr 808.

¹⁵. J.A.J. Becx, 'Twee abdijs hoeven te Tilburg onder de kromstaf van Tongerlo', *De Lindeboom* II (1978) 129-147. J.A.J. Becx, 'Tongerlose pachthoeven te Tilburg', *Tilburg* 2(3) (1984) 10-12.

¹⁶. Becx, 'Twee abdijs hoeven te Tilburg', 135.

¹⁷. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1222, fol. 322v, 3 juli 1451. Idem 1223, fol. 116, 28 juni 1452. Idem 1224, fol. 94, 7 juni 1453. Idem 1225, fol. 116-116v, 11 juli 1454. Idem 1227, fol. 547-547v, 8 juli 1456.

¹⁸. H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* 3 delen (Den Haag 1963) I, 173. Abdijsarchieff Tongerlo, sectie II-125, nr 92, 1438.

¹⁹. A. Heylen, *Historische verhandeling over de Kempen, deszelfs gesteltenis in vroegere eeuwen en ten tyde haerer kloosters, het voordeel door deéze gestichten aen den staet toegebracht enz., enz.* (herz., verm. dr., Turnhout 1837) 41-45.

²⁰. L.F.W. Adriaenssen, 'De familie Schilders in de middeleeuwen. Een Bossche patriciërsfamilie', *De Brabantse Leeuw* XLVIII (1999) 9.

²¹. De begijn, Christijn Meelmans, testeerde op 17 februari 1412 (J.P.A. Coopmans, *De rechtstoestand van de godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch 1964) 32). Zij had in 1406 de helft van de hoeve gekocht (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis, charter 1413, 23 september 1406). Zie voor de hoeve voorts A.C.M. Kappelhof, 'De hoeven van het Bossche Geefhuis. Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 1 (1984) 90, 103, 130. L.F.W. Adriaenssen, 'Wouter Brock. Begraven onder zijn hobby', *De Brabantse Leeuw* XLVIII (1999) 203-205.

In Tilburg en omgeving gold het Kempense stalrecht: de hoeve werd tegen een vaste vergoeding verhuurd, maar de eigenaar en de pachter bezaten elk de helft van het vee, waarvan zij de opbrengst eveneens gelijkelijk deelden. Een voorbeeld van een contract volgens het Kempense stalrecht geeft de pachtafdracht in 1411 door een huurder van een Tilburgse abdijhoeve: hij leverde elk jaar een hoeveelheid rogge en bovendien twaalf el *vlessenlaken* (linnen, gemaakt van vlas), een lopen raapzaad en zes pond bijenwas. De veestapel, half van de abdij en half van de pachter en daarom 'ijzeren beesten' genoemd, bestond uit vijf koeien, vier ossen, tien kalveren, zes paarden en eenenzeventig schapen.²² De varkens, het pluimvee en de bijenzwermen worden niet genoemd en waren dus volledig voor de pachter (behalve de zes pond was). De pachter van de Bossche Heilige-Geesthoeve²³ deelde ook de varkens met de eigenaar, terwijl de kosten voor het weiden van veulens, paarden en soms kalveren, van extra veevoer als raapkoeken en hooi en van het huren van weide- en hooiland voor gemeenschappelijke rekening kwamen.²⁴ Door de afdracht van anderhalf lam en een half varken als tiendverplichting in 1478 is bekend dat er in dat jaar vijftien lammeren en vijf biggen op zijn hoeve waren geboren; in hetzelfde jaar verkocht hij zes schapen, tweeëntwintig ooiën, tien lammeren, vier *vaselvarkens* (ongemeste beren), twee vaarzen en een oud paard.²⁵

Het kleiner worden van de boerenbedrijven kan in Tilburg worden afgelezen aan het verdwijnen van de bedrijfsnamen. De meeste van de in de veertiende en vijftiende eeuw genoemde 'goederen': Goed te Broekhoven, Goed te Loo, Goed te Eindhoven, Goed ten Haansberg, Goed over de Dijk, Goed te Heusden, Goed ten Venne, Goed ten Diepvenne, Goed te Loven, Goed te Vendijk, Goed te Berchem, Goed ten Broeke, Goed van der Reit, Goed te Penningsberg, Goed te Postel, Goed Leen van Dongen, verloren hun naam als gevolg van verkaveling.²⁶

Landbouwmethoden

De akkerbouw was de spil van het landbouwbedrijf. Om begrazing en erosie te weren waren de akkers 'bevrijd' ofwel beschermd door aarden wallen,

²². Abdijarchief Tongerlo, CULT 2, anno 1411, fol. 17, 33v.

²³. Volgens Trommelen en Trommelen, *Tilburgse toponiemen*, 90, lag de hoeve tussen de huidige Piusstraat en Broekhovenseweg (west), Kruisvaardersstraat (oost), Heikestraat, Stevenzandsestraat en Vendeliërsstraat (noord) en Groenstraat (zuid).

²⁴. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 406-411, rekeningen van 1453-1482, passim. Idem 608, rekeningen van 1433-1434 en 1457-1459, passim. Idem 634-636, rekeningen van 1435-1450, 1457-1467 en 1482-1493, passim.

²⁵. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 410, rekening Sint-Jansjaar 1477-1478, ongefolieerd.

²⁶. Voorbeelden van vijftiende-eeuwse vermeldingen uit Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1231, fol. 35v (Broekhoven). Idem 1212 fol. 54 (Haansberg). Idem 1204, fol. 181v (Over de Dijk). Idem 1200, fol. 79v (Heusden). Idem 1299, fol. 41v (ten Venne). Idem 1213, fol. 121v (ten Diepvenne). Idem 1204, fol. 12v (Loven). Idem 1204, fol. 62 (ten Vendijk). Idem 1299, fol. 126 (te Berchem). Idem 1207, fol. 212 (ten Broeke). Idem 1202, fol. 153 (Goed te Postel). Idem 1219, fol. 134 (Goed te Penningsberg).

greppels of (meestal) hagen, hekken en heiningen. Zo'n omrasterd perceel heette *blok* (van beloken, besloten). Van schaarhout werd een omheining gemaakt, die tuin werd genoemd; door een *veken* (hek) of *valveken* kon het land worden betreden.

In de Kempen werd het drieslagstelsel toegepast, dat bestond uit cycli van drie jaren: twee jaar lang werd wintergraan (broodgraan ofwel rogge) ingezaaid, het derde jaar zomergraan (haver of gerst).²⁷ Er was in dit systeem geen braakjaar, wel was er een winterbraak tussen de oogst van het tweede wintergraan en het zaaien van het zomergraan. Tijdens deze braak bleef het land niet onbenut, want er werd in de graanstoppels spurrie ingezaaid, dat twee doelen diende: bemesting voor het nog in te zaaien zomergraan en weide voor het vee (stoppelweide). Ook lijnzaad en koolzaad konden na de rogge-oogst in de stoppels worden gezaaid.

De grond was schraal. Tilburgse toponiemen als *Bijster* (thans: Besterd), *Kwade Hoeve*, *Verloren Kost* en *Blootbeemden* wijzen op een teleurstellende productiviteit. Tarwe gedijde niet, meestal werd het sterke gewas rogge geteeld. Daarnaast werd gerst, haver en boekweit verbouwd. Van rogge werd brood gebakken. Het kaf (het uitgezuiverde, slechte zaad) en het *buijstel* (het uitgedorste stro) werden bewaard als veevoer. Roggestro werd ook gebruikt als dakbedekkingsmateriaal.

Haver werd verbouwd als veevoer. Omdat ook voor dit graan de Kempense grond te schraal was, teelden de boeren vaak *evie* (evene), een haversoort van geringere kwaliteit. Gerst of brouwkoren werd voornamelijk geteeld ten behoeve van de bierbrouwerijen. Boekweit, dat pas tegen 1400 in zwang kwam, deed het goed op de arme grond en werd gebruikt als voedsel voor mens en dier: als boekweitpap, in de koeketel en als kippenvoer.

Een voedergewas als spurrie en een industriegewas als koolzaad werden in de braak verbouwd; er was geen aparte bemesting voor nodig. Kool-, lijn-, raap- en hennepzaad werden verbouwd voor de productie van linnen (lijnzaad, vlas), touw (hennepzaad), olie en raap- en lijnkoeken. De laatste waren belangrijke bestanddelen van het voedingspakket van het rundvee.

In de hof bij de hoeve werden groenten verbouwd. Er waren 'boonhoven' met bonenstaken, koolhoven en boomgaarden, waarin men vooral appel- en perenbomen, maar ook perzik-, pruimen- en notenbomen trof. Peeën en knollen werden in de groene braak geteeld.

De houtwas onderscheidde zich in rijshout en opgaand hout. Rijs- of schaarhout waren jonge boompjes en heesters, die dienden als brandstof en omheiningsmateriaal. Het opgaande hout -berken, wilgen, populieren en meestal eikenbomen- werd in de bouwvak gebruikt (eiken) en als timmerhout, brandhout en klomphout (wilgen, populieren). Eikels waren nuttig voor de varkensmesterij, eikenschors voor het leerlooien.

²⁷. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw*, 26, 113-115. H.P.H. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant in de 14e en 15e eeuw* (Assen 1955) 37-39.

De steriele grond maakte een zware en onophoudelijke bemesting tot de voornaamste kopzorg van de boer. Door het structurele gebrek aan weidegronden kon hij zich maar enkele beesten (runderen) permitteren. Uit deze noodsituatie ontstond de ingenieuze, maar uiterst bewerkelijke en tijdrovende Kempense mestproductie. Het basisprincipe daarvan werd gevormd door de potstal, een overdekte kuil, waarin de koeien vrijwel het hele jaar waren ondergebracht om zichzelf omhoog te schijten. Om de beesten een droog bed te geven voerde de boer dagelijks heidevlaggen en afgemaaide hei aan, die de zeik absorbeerden. Aangevuld met weidemest, mest uit de schaapskooi, strooisel uit heggen, houtkanten en bossen, strohaksel en huisvuil werd in de loop van het jaar een enorme mesthoop opgebouwd, waarachter de hele hoeve schuil kon gaan. Zowel het bouwland als de weilanden moesten elk jaar worden bemest; de akkers hadden zo'n negentig karren mest per bunder nodig. De heide speelde bij de mestvervaardiging zo'n belangrijke rol, dat alleen al daarom de landontginning aan beperkingen onderworpen was.

Er waren verschillende soorten weidegrond, die samen *groes* of *groeze* heetten en zich onderscheidden als *eusel*, beemd, dries of broek. Een beemd was een brede strook weiland langs een beek of rivier. De beemd was omheind en werd gebruikt als hooiland. Een laagliggende bodem langs een stroom die begraasd werd, noemde men broek. Een dries kon zowel rustend bouwland zijn dat tijdelijk als weiland diende en later weer zou worden gescheurd, als een stuk braakland of verwaarloosd land zonder meer. Ten slotte was er het *eusel* of *eeuwsel*. Dat was een kunstmatige weide, aangelegd op pas ontgonnen heide, gebruikt voor begrazing. Vaak was een *eusel* het eerste stadium in de ontginning van hei tot akkerland.

Door de ontginningen veranderden de bossen in akkerlanden, maar ook in gras- en heideland. Het woeste, onontgonnen land, wel 'woestijn' genoemd, kon niet onbepakt worden gecultiveerd: het was als mestreservoir onontbeerlijk voor de akkerbouw. Na de veertiende eeuw werd nog wel land ontgonnen, maar in veel beperktere mate dan voordien.²⁸

De heer - *in casu* eerst de heren van Tilburg (de Giselberten) en later de hertog van Brabant - was eigenaar van de zogeheten *regalia*, zoals het recht op de openbare wegen, het water, de wind en de woeste gronden. Aan particulieren kon hij stukken woeste grond ter ontginning uitgeven. Ook konden bewoners van buurtschappen collectief delen van het inculte land innemen, die zij dan als gemeenschappelijke weiden en heidegrond gebruikten.

Ten dienste van de hele gemeenschap, dus niet voor particulieren of voor afzonderlijke herdgangen, werden de onontgonnen gronden in de dertiende en de veertiende eeuw uitgegeven tegen een eenmalige betaling en een jaarlijkse levering in natura of geld. Tilburg kreeg van de hertog en de mede-eigenaars in 1329 de beschikking over haar 'woestijn', die meestal

²⁸. M. van Asseldonk, 'Census domini ducis. De cijzen van de hertog van Brabant in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1340-1351', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 16 (1999) 63, 66-67.

gemeent, gemeint of gemene grond werd genoemd.²⁹ Over deze gemeint mochten de 'goede lieden van Tilburg' (gegoeden) sinds 1436 een bestuur van zeven mannen aanstellen. De heer was nog wel eigenaar, maar kon (delen van) de gemeint niet meer verkopen. De gezworenen van de gemeint konden dat evenmin, tenzij met een octrooi (toestemming) van de heer. In zo'n geval werd een vastgestelde hoeveelheid onontgonnen land aan particulieren verkocht, die behalve de koopprijs (die ten gunste kwam van de dorpskas) ook een jaarlijkse, onlosbare gewincijns moesten betalen aan de heer.³⁰ Met hun nieuwe grond, in Tilburg meestal uitvang, voorhoofd of simpelweg nieuw erf genoemd, breidden de boeren hun landbouwareaal uit. Een uitvang lag vaak tegen het oude land van de boer aan.

Delen van de Tilburgse gemeint lagen in Berkel, Hilvarenbeek, Enschoot en Riel. Aan de andere kant mochten de inwoners van Hilvarenbeek twaalf procent van de Tilburgse gemeint gebruiken. Dat leidde eeuwenlang tot processen.³¹

De gemeint leverde niet alleen meststoffen, maar werd ook gebruikt voor het weiden van schapen, varkens en runderen (magere heikoetjes), voor het halen van zand, het steken van leem en turf, het plukken van gagel (voor de bierbereiding) en het verzamelen van heide- en buntgrasmaaisel, bosstrooisel en heideplaggen. Op de heidebloemen liet men de bijen azen, de vennen konden dienen voor het drenken van het vee en het kweken van vis.

<<KADERTEKST E>>

Producten

Uit pachtcontracten kan het beste worden afgelezen wat het land voortbracht. De pachtprestatie aan Tongerlo bestond in 1411 uit rogge, linnen, raapzaad en was.³² In 1474 moest de pachter van de Bossche armenhoeve onder Oerle veertien mud rogge en een mud boekweit³³ leveren, maar ook acht kapoenen, acht pond boter, honderd eieren, vier

²⁹. Enklaar, *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de middeleeuwen*, 235-237. Voor de stimulerende rol van de hertog voor de Brabantse economie zie P. Avonds, 'Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant. Recente ontwikkelingen in de historiografie (1974-1989)', in: A.-J. Bijsterveld, B. van der Dennen en A. van der Veen, *Middeleeuwen in beweging*, 2; en P.J.V. Dekkers, 'Brandend zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 12 (1995) 18-19.

³⁰. Vera, 'Gemene gronden' (als in noot 1), 214-216.

³¹. Enklaar, *Gemeene gronden in Noord-Brabant*, 237-239. J. van Gils, 'De gemeijnt en het bouwland te Hilvarenbeek in de 18^e eeuw', in: B. Duijvestijn, M. Hendriks en J. Scheirs (red.), *Hildewaren beke. Een bundel heemkundige opstellen over Hilvarenbeek en Diessen* (Hilvarenbeek 1981) 98-99, 102-105.

³². Abdijarchief Tongerlo, CULT 2, anno 1411, fol. 17 en 33v.

³³. In het pachtcontract staat vijftien mud rogge, maar in de rekeningen van het Geefhuis wordt sinds 1457 de ontvangst van veertien mud rogge en een mud boekweit verantwoord, terwijl ook het pachtcontract uit 1460 deze hoeveelheden graansoorten noemt (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 608, Sint-Jansjaar 1457-1458, f 13, enz. R 1230, fol. 133, 22 september 1460).

stenen vlas tot hekelen bereid en voor vijf kromstaarten *scoen broot*.³⁴ Uitgaande van de gebruikelijke pachtafdracht van twee mud per bunder (veertiende en vijftiende eeuw)³⁵ kan worden vastgesteld dat de hoeve een akkerareaal had van vierentwintig bunder.³⁶ Het was een erg groot bedrijf; de gemiddelde boer had slechts vier bunder ofwel een dikke vijf hectare onder de ploeg.

Hout wordt in de pachtcontracten nadrukkelijk genoemd in clausules die de aanplant beschermen tegen loslopend vee en tegen uitdroging.³⁷ Sporen van bosbouw of -exploitatie worden niet aangetroffen; de vijftig eikenbomen die in 1442 op een boerderij werden verkocht,³⁸ vormden een gebruikelijke hoeveelheid voor een flink bedrijf. De aanplantingen daarentegen van 550 (in 1437), 3200 (in 1439) en 1350 (in 1445) berkenpoten op de Bossche Heilige-Geesthoeve suggereren wel degelijk bosbouwactiviteiten.³⁹ Maar uitgaande van een vijf dubbele rij berkjes (ook zes dubbel kwam voor) op een meter afstand van elkaar zou in 1439 ongeveer tweeëneenhalve hectare bouw- en/of weiland met aanplantingen zijn omzoomd, terwijl de totale lengte van de kanten, wallen, bermen en greppels van de bedrijfspercelen meer dan negen kilometer moet zijn geweest. Rond 1438 ontgon Zeebken⁴⁰, de laat (pachter) van de Bossche Heilige-Geesthoeve, percelen heideland van ongeveer twaalf en zeventieneneenhalve are,⁴¹ waarvan de meer dan driehonderd meter kanten met berkjes moesten worden bepot. In 1444 werd de hoeve uitgebreid met twee percelen akkerland, samen de *Vuetelenbrake* geheten en een dikke vier

34. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 660, foliozijden 28 en 110, 1 december 1474. Een kromstaart was 2 penning Brabants geld; in die tijd bedroeg het dagloon van een Tilburgse dakdekker, timmerman of metselaar ongeveer 2½ kromstaart.

35. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant*, 7.

36. Volgens het denombrement uit 1466 bestond het bezit van de Heilige-Geesthoeve uit een erf van een mudzaad (circa 2 hectare), negen percelen akkerland van samen 57½ lopenzaad (circa 10½ hectare), waaraan niet lang daarna twee percelen van 8 lopenzaad (circa 1 hectare) werd toegevoegd; voorts vijf percelen grasland van samen 7 bunder (circa 9¼ hectare) en vier bunder (circa 5 hectare) hei (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 711, no. 24). Omdat voor het bedrijf jaarlijks akkerland en soms hooiland van een onbekende oppervlakte werd bijgehuurd, kan de bedrijfsgrootte niet exact worden vastgesteld.

37. Voor hoeveelheden ter bescherming geplante eiken, wilgen en berken op de Tulderhoef onder Hilvarenbeek zie L. Adriaenssen, 'De heerlijke hoeve van Tulder', in: Werkgroep Heemkunde Esbeek (uitg.), *Esbeek, niet van gisteren. Gedenkboek bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de R.K. parochie H. Adrianus, Esbeek* (Hilvarenbeek 1990) 280-281.

38. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1212, fol. 50, 12 april 1442.

39. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 634, rekeningen Maria-Hemelvaartsjaren 1436-1437, 1438-1439 (donderdag na Beloken Pasen 1439) en 1445-1446 (Sint-Gertrudisdag 1445), ongefolieerd.

40. Zebrecht Arnts van der Hoeven heette in de dagelijkse omgang Zeebken.

41. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 634, rekeningen Maria-Hemelvaartsjaren 1437-1438 en 1438-1439 (donderdag na Beloken Pasen 1439), ongefolieerd.

are groot; daarvoor werden eiken- en berkenpoten aangekocht.⁴² De toentertijd oprukkende zandverstuivingen gaven de beplantingen uit 1437-1445 een extra urgentie.⁴³

Moeren werden verhuurd om te laten uitturven gedurende een afgesproken periode of tot de uitputting van het moer.⁴⁴ Moerenburg is een van de Tilburgse toponiemen die de herinnering daaraan bewaart. Bij de Veldhovense windmolen lagen *die Leemputten*, waarbij een steenoven stond.⁴⁵

Hoewel een vette hamel als deel van de pachtafdracht door de verhuurders niet werd versmaad,⁴⁶ werden schapen voornamelijk gehouden voor de wol. Steven van Broecheven aan de Hasselt had in 1451 dan ook behalve achtendertig schapen ook een wolgetouw op zijn boerderij. Voorts had hij twee paarden, twee koeien, twee ossen, twee vaarzen en twee varkens.⁴⁷ De koeien werden gehouden voor de mest- en de zuivelproductie, de varkens voor het vlees (met name de hespen), de paarden dienden als trekkracht en de ossen werden eerst als trekdieren gebruikt en na afdanking vetgemest. Door het gebrek aan goede weidegronden werden, zoals sinds de vijftiende eeuw blijkt, de ossen buiten het dorp gebracht om te worden vetgeweid, bijvoorbeeld in Gilze, Poppel en vooral de Langstraat, maar ook verder weg, in Gelderland of in hoog-Brabant. Daar konden ook de bijen worden geaasd op de weidebloemen en kocht men hooi in. Rijkere Tilburgse boeren hadden elders eigen weidegrond, buiten de Meierij.

Schapenteelt was een belangrijk bestaansmiddel in de Kempen. De ontginningspolitiek was in de dertiende eeuw deels ingegeven door het belang van wolvoorziening aan de Brabantse textielproductiesteden.⁴⁸ Nadat daar was overgestapt op het gebruik van de kwalitatief betere Engelse wol bleven de nieuwe Brabantse wolcentra, in kleinere steden als Turnhout, Hoogstraten, Arendonk, Geel, Mol, Dessel, Duffel, Diest en Oisterwijk, voornamelijk inlandse wol gebruiken, waarvan goedkopere lakense stoffen werden geweven. Hoewel Tilburg, zoals elke plaats, een bescheiden lokale

⁴². Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 634, rekening Maria-Hemelvaartsjaar 1444-1445, ongefolieerd, zaterdag na Sint-Gregorius 1444. Charter 2085, 14 maart 1444.

⁴³. In het naburige Hilvarenbeek gaf de hertog in 1441 aan zijn goede lieden pootrecht om de dreigende zandverstuivingen te weren en om het gebrek aan brandhout te bestrijden. Cf. L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek 1987) 15.

⁴⁴. Voorbeelden: Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1225, fol. 369v, 26 februari 1455. Idem 1226, fol. 458v, 12 februari 1456. Idem 1233, fol. 185v, 19 juli 1464.

⁴⁵. F. Smulders, 'Tilburg rond 1450', *Historische Bijdragen* 3 (1972) 85.

⁴⁶. Bijvoorbeeld Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1204, fol. 12v, 13 november 1433.

⁴⁷. RHCT, Rechterlijk archief Oisterwijk 159, fol. 18v, 6 dagen na Matheus apostel 1451.

⁴⁸. F.C. Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350', in: A. Verhoeven en F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal* (Waalre 1989) 94. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 6.

wolproductie zal hebben gekend, valt te verwachten dat de wol vooral werd verkocht aan en gebruikt door wol- en lakenkopers en/of rechtstreeks aan wevers in het naburige Oisterwijk. Enige Tilburgers raakten in 1439 na marktbezoek te Oisterwijk verwickeld in een handgemeen met verschillende inwoners, die zij hadden getart met de uitroep 'Hu wever, hu!', wat leidde tot het trekken van messen en het spannen van bogen.⁴⁹

In middeleeuws Tilburg stonden verschillende molens. Een watermolen aan de Leij, gezien in 1331, bestond een eeuw later niet meer.⁵⁰ Wel blijvend waren de twee windmolens, een aan de Veldhoven (al gezien in 1310) en een op Korvel. Zij waren in bezit van kapitaalkrachtige lieden, onder wie leden van de Tilburgse familie Back. In 1437 bezaten Berthout Back en zijn zonen Gerard en Jan het recht van het gemaal van beide windmolens,⁵¹ wat neerkwam op een monopoliepositie voor de meelproductie.

Het bezit van een windmolen was bijzonder lucratief en de molenaar betaalde dan ook een grote pachtsom. In 1434 huurde Jan van Heyst een van de molens voor jaarlijks vijftig mud rogge,⁵² de Korvelse molen werd in 1450 verpacht voor tweeënveertig mud rogge,⁵³ en de Veldhovense in 1452 voor vierendertig mud.⁵⁴ Beide molens werden in 1463 samen voor negenenzeventig mud verpacht.⁵⁵ De pachtsommen waren zo hoog, dat betaling in vier termijnen werd toegestaan: met Pasen, Sint-Jan, Sint-Remigius en Kerstmis. De waarde ervan wordt duidelijk door deze te confronteren met de gemiddelde jaarlijkse consumptie door een standaardgezin van zeseneenhalve mud rogge per jaar.⁵⁶ Molenaars waren dus rijk, de molenbezitters nog rijker.

Er waren nauwelijks stenen gebouwen. In 1450 was in elk geval de kerk van steen en misschien ook Moerenburg -de ambtswoning van de pastoor- en enkele huizen van de lokale elite, zoals het huis van Broekhoven.⁵⁷ De kerk en de Heuvel vormden nog geen dorpscentra: rond de kerk stonden nog geen huizen, er was geen markt, er waren zelfs opvallend weinig akkers.⁵⁸ Wie met anderen dan de geburen in een van de

⁴⁹. [L.F.W. Adriaenssen], "Hu wever, hu!", *De Brabantse Leeuw* 47 (1998) 115.

⁵⁰. Smulders, 'Tilburg rond 1450', *Historische Bijdragen* 3 (1972) 55.

⁵¹. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1208, fol. 212.

⁵². Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1204, fol. 285v, 27 januari 1434.

⁵³. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1220, fol. 295v, 12 maart 1450.

⁵⁴. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1222, fol. 120v, 1 september 1452.

⁵⁵. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1233, fol. 195v, 30 december 1463.

⁵⁶. E. Scholliers, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen 1960) 171.

⁵⁷. Voor Moerenburg zie A.J.A. van Loon, 'De huizinge Moerenburg en haar bewoners', *De Lindeboom* 2 (1978) 81-127 en *De Lindeboom* 5 (1981) 119-157; en A.J.A. van Loon, 'Moerenburg de oudste pastorie van Tilburg 1384-1648', *Tilburg* 2(3) (1984), 13-14.

⁵⁸. Smulders, 'Tilburg rond 1450', *Historische Bijdragen* 3 (1972) 39.

plaatselijke herbergen zaken wilde doen, was aangewezen op de week- en jaarmarkten van Oisterwijk en verder weg, op Breda, Turnhout en 's-Hertogenbosch.⁵⁹

In de meeste huizen en boerderijen was de alleen schouw van steen. Toen in 1456 een nieuw huis voor de Bossche Heilige-Geesthoeve werd gebouwd, werden daar slechts 'drieëneenhalf duizend en anderhalf honderd' stenen in verwerkt, genoeg voor een schouw, een groot bouwsel, waarvan de haard aan de binnenzijde ruimte moest bieden aan verschillende personen.⁶⁰ Rondom een eikenhouten gebint placht men van leem en hout een huis op te bouwen, dat werd afgedekt met roggestro. De lathouwer leverde houten latten, waardoorheen rijs werd gevlochten. De *weechten* (wanden) werden afgewerkt door ze te *vitten ende leymen*, dat is vlechten (vitten, vitselen) en bestrijken met leem. Voor de schuur en voor bijgebouwen, zoals de schaapskooi, de varkenskooi, het bakhuis, de bijenhal en het turfschop, werd ook wel gevlochten roggestro gebruikt.

Herbergen zullen zowel aan de Heuvel als elders hebben gestaan en hetzelfde geldt voor de vestiging van handwerklieden als schoenmakers, smeden, kleermakers, kuipers en timmerlieden. Oude familienamen doen vermoeden dat deze en andere beroepen vanouds in Tilburg werden beoefend, maar omdat zo'n naam ook kan verwijzen naar het beroep van de vader of een verdere voorouder, mogen daaruit geen conclusies worden getrokken.⁶¹

Besluit

Tilburg was in de vijftiende eeuw een landbouwdorp met een grote oppervlakte, bezaaid met veel herdgangen. Tilburg en Goirle samen telden in 1374 1733 inwoners, in 1438 2710, in 1464 2600, in 1472 1980, in 1480 2050 en in 1496 1895.⁶² De bevolkingsgroei met meer dan de helft tussen 1374 en 1438 leidde niet tot een evenredige uitbreiding van het landbouwareaal, maar was mogelijk door intensivering van het grondgebruik en de toepassing van een betere vruchtwisseling. Door de bevolkingsgroei van de steden was de afzet van producten gegarandeerd. De demografische teruggang later in de eeuw was een reflectie van de economische crisis: in 1437-1438, 1456-1457 en 1480-1482 misoogsten en

⁵⁹. Bijvoorbeeld: de Tilburger Denijs Zeebrechts verkocht in 1475-1476 te Oisterwijk een paar magere ossen (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 409, rekening Sint-Jansjaar 1475-1476, ongefolieerd).

⁶⁰. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 406, rekening Maria-Hemelvaartjaar 1455-1456, ongefolieerd.

⁶¹. Dat doet P.C. Boeren, 'De Tilburgse wolnijverheid tot het begin der 17e eeuw', in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg 1955) 121, ten onrechte wel.

⁶². J. Cuvelier, *Les dénombremens de foyers en Brabant (XVIe-XVe siècle)* (Brussel 1912) 14, 476-477. Ter berekening van de totale bevolking zijn de coëfficiënten 4,5 en 5 aangehouden voor respectievelijk de weerbare mannen (1374) en de haarden (overige jaren) (P.M.M. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant, 1700-1900* (Nijmegen 1981) 340-341).

hongersnood, in het algemeen ongeveer om de zes jaar een hongerjaar.⁶³

Tot 1526 groeide de bevolking van Tilburg vervolgens met bijna twintig procent. Tendentieel kon de landbouw een voortdurende toename van monden niet blijven voeden. Huisnijverheid werd objectief noodzakelijk.

⁶³. J. Mertens, 'Landbouw', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 4 (Haarlem 1980) 39.

periode	voorlijf	graan	zende	opmerkingen
1433-1434	geen	9 mud 4 zester rogge, 1 mud boekweit	onbekend	
1453-1459	geen	14 mud rogge, 1 mud boekweit	onbekend	de pacht is verhoogd, omdat de hoeve inmiddels is uitgebreid
1460-1465	geen	14 mud rogge, 1 mud boekweit	8 kapoenen, 100 eieren, 4 stenen vlas, 8 pond boter en een gewoon brood	
1475-1508	geen	15 mud rogge	idem	in 1472 heeft weer een uitbreiding van de hoeve plaatsgevonden
1509 e.v.	geen	17 mud rogge	idem	de roggepacht is verhoogd nadat het Geefhuis van de pachtster een akker had gekocht en bij de hoeve gevoegd
1521-1528	geen	16 mud 5 zester rogge	idem	
1533-1540	4½ stuiver	17 mud rogge	8 kapoenen, 200 eieren, 4 steen vlas, 8 pond boter	
1542-1544	f 2:0:8	idem	idem	
1564-1581	f 25	idem	8 kapoenen, 200 eieren, 4 steen vlas, 8 pond boter, 2 varkens	
1582-1589	f 20	idem	geen	de pachter hoeft geen zende te leveren wegens oorlogsgeweld en -belastingen
1590-1593	f 8	12 mud rogge	geen	idem
1597-1602	f 10	12 mud rogge	geen	
1606-1612	f 10	11 mud rogge	geen	de pachter mag een mud rogge minder leveren omdat hij de laatste dertien jaar niet is schadeloos gesteld voor oorlogsoverlast

1613-1615	f 20	14 mud rogge	6 kapoenen, 100 eieren, 2 stenen vlas, 20 pond boter, een vet varken van 125 pond	de boter moet uit mei of de spurrietijd zijn (dan is hij malser)
1616-1618	idem	15 mud rogge	idem	idem
1619-1624	f 25	16 mud rogge	6 volwassen hoenderen, 100 eieren, 2 stenen vlas, 20 pond boter, een vet varken van 150 pond	tijdens het Twaalfjarig Bestand trok de economie sterk aan, ook in de agrarische sector
1628-1638	f 40	16 mud rogge	idem	
1639-1642	f 100	12 mud rogge, 4 mud boekweit	geen	de pacht moet vijf- of zesmaal per jaar met wagen en paarden werken en jaarlijks 100 eikenheesters, populieren of wilgenpoten planten
1645-1650	f 100	16 mud rogge, 4 mud boekweit	geen	
1658-1663	f 58	18 mud rogge, 2 mud 4 zester boekweit		de pachter krijgt een korting van f 10 op het voorlijf, omdat het moerveld van de hoeve aan derden is verhuurd
1664-1669	f 68	idem		
1670-1673	f 60	17 mud rogge, 1 mud boekweit		de landbouwcrisis van 1650-1750 (de Kleine IJstijd) is begonnen en bovendien is het voortdurend oorlog
1675-1678	f 50	14 mud rogge, 1 mud boekweit		
1679-1690	f 40	12 mud 4 zester rogge		
1691-1722	idem	12 mud rogge		
1723-1731	f 25	idem		1718-1724 leverden een serie agrarische rampjaren op ⁶⁴
1732-1735	f 10	idem		het voorlijf is verminderd "vermits den slechten tijd"

64. Zie voor de misoogsten in deze periode Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 402, 403.

1738-1741	<i>f</i> 25	idem		
1746-1749	<i>f</i> 10	idem		de pachter hoeft het voorlijf niet te betalen, omdat hij door een veeziekte al zijn beesten heeft verloren
1750-1756	geen	idem		

Pachtopbrengsten van de Bossche Heilige-Geesthoeve te Oerle onder Tilburg. In de hiaten werd hoogstwaarschijnlijk de voorgaande pachtprestatie aangehouden.⁶⁵

65. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1230, f 133, 22 september 1460. Geefhuis 660, ff 28 en 110, 1 december 1474; 1509. Idem 661, no. 36, 19 december 1520; no. 36, 6 juni 1532; no. 36, 26 oktober 1542. Idem 662, f 95, 16 december 1563; f 95v, 14 juni 1569; f 96, 2 mei 1582; f 97, 20 januari 1590. Idem 663, f 287, 14 juli 1597; f 288, 9 oktober 1606; f 288v, 12 december 1607; f 289, 12 januari 1613; f 290, 17 april 1619 en 16 mei 1628; f 290v, 29 juli 1633; f 291, 2 januari 1637. Idem 664, f 233, 1639; f 235, 13 juli 1645. Idem 665, f 227, 15 november 1657; f 228, 8 november 1663; f 228v, 5 december 1669; f 229, 22 april 1675; f 229, 21 december 1679 en 16 mei 1680; f 230v, 20 december 1691; f 231, 21 november 1709; f 231v, 1 januari 1714; f 232, 8 juni 1719. Idem 666, no. 23, 11 december 1723; 1 december 1727; 10 oktober 1732; 19 juni 1738. Idem 667, f 195, 27 december 1745; f 196, 1750. Charters 2060, 17 september 1442; 2085, 14 maart 1444; 2780, 16 november 1472.

DE EERSTE DUIZEND JAAR VAN GODS RIJK IN TILBURG

Leo Adriaenssen

Eerste tekenen van christendom in Tilburg

De kerk was dominant in Tilburg aanwezig. Het begint al met de oudste vermelding van Tilburg, in 709, als namens Willibrord, de ‘apostel der Friezen’, een transactie wordt afgehandeld te *Tilliburgis*. Onder deze plaatsaanduiding moeten ‘de Tilburgen’ worden verstaan: Oost-Tilburg (later Oisterwijk) en West-Tilburg (later Tilburg). De aanwezige priesters Virgilius, die als notaris optrad, en Paulus, getuige, mogen niet worden beschouwd als Tilburgse parochiegeestelijken.⁶⁶

Pas eeuwen later wordt er iets als een parochie van West-Tilburg zichtbaar, namelijk als in 1232 de kerk van West-Tilburg voor het eerst wordt vermeld.⁶⁷ Wel had de heer van de Tilburg vier decennia eerder, in 1192, op zijn *alodium* Helvoirt, dat onder de parochie van Oost-Tilburg viel, een kapel laten bouwen.⁶⁸ Naar analogie van deze zogeheten eigenkapel kan terecht worden verondersteld dat de Giselberten in West-Tilburg en Oost-Tilburg eigenkerken stichtten. In West-Tilburg zou de heer in de twaalfde eeuw bij een hem toebehorende hoeve zo’n kerk hebben gesticht.⁶⁹

De kerk van West-Tilburg kreeg de belijder Dionysius als patroon. Deze was als heilige in de Kempen weinig bekend. Hij was als apostel van Parijs letterlijk niet klein te krijgen, want na zijn onthoofding droeg hij zijn hoofd drie kilometer verderop naar de Montmartre (= *mons martyrurum*, berg van de martelaars). De voornaam Denijs kwam veelvuldig in Tilburg voor.

De patroonheilige Dionysius biedt een aanknopingspunt voor de plausibiliteit van de kerkstichting door een Giselbert. Het oorspronkelijke bezit van zijn familie lag namelijk nabij Landen, het aloude woonoord van de Pippiniden.⁷⁰ Dionysius was een van de bijzondere patroonheiligen van de Frankische koningen en de heerlijkheid Piétrebais kreeg van haar heer

⁶⁶. G.J.W. Steijns, ‘De geschiedenis van de parochie Tilburg ’t Heike’, *Tilburg* 8 (1990) 64.

⁶⁷. M.A. Erens en H.M. Koyen, *De oorkonden der abdij Tongerlo* (Tongerlo 1948-1958) nr 103. Hierna geciteerd als OAT. Vgl. *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, deel I: De meierij van ’s-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert). H.P.H. Camps ed. (’s-Gravenhage 1979); deel II: De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom. M. Dillo en G.A.M. Van Syngel ed., m.m.v. E.T. van der Vlist (Den Haag 2000) nr 154. Hierna geciteerd als ONB.

⁶⁸. ONB nr 80.

⁶⁹. Bas Aarts, ‘Texandrië, van omstreden gouwbegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdlijn en vraagtekens’, in: H. van Doremalen e.a. (red.), *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout* (Tilburg 1992) 28-29. Trommelen gaat er zonder historisch bewijs van uit dat het de in 1192 levende Giselbert was, die bij het Goed te Reit een ‘hofkapel’ bouwde (Jan Trommelen, ‘De Sint Dionysius kerk. Beschrijving van deze kerk zoals die was in de eerste helft van de zestiende eeuw’, *Tilburg* 15 (1997) 40).

⁷⁰. A. Plevoets, ‘De afkomst van de Giselberten, heren van Tilburg’, *Actum Tilliburgis* 11 (1980) 5-15.

Giselbert als patroonheilige dezelfde Dionysius voor de daar gestichte eigenkerk.⁷¹ Een jongere Giselbert zou mogelijk door een huwelijk met een dochter van de heer van Boxtel de Tilburgen hebben verworven en stichtte daar verschillende kerken en een kapel.

In het kader van zijn machtspolitiek in wat later de Meierij van 's-Hertogenbosch was, onteigende de hertog van Brabant de familie der Giselberten. Aanvankelijk bleven kerk en tienden nog in het particuliere bezit van nazaten van de Giselberten,⁷² althans hun rechtsopvolgers, maar in verschillende etappes werden zij in de dertiende eeuw overgedragen aan de abdij van Tongerlo. In 1232 droeg de hertog het *jus patronatus in ecclesia de Westtilborch* over: het begevingrecht. Een jaar later schonk hij zijn deel van de tiende die hij in het gebied hief aan de abdij, waarna in 1233 Ymana van Gageldonk haar deel afstond.⁷³ Zij en haar man zeiden dat te doen bij wijze van aalmoes omwille van het zielenheil van hen en hun voorvaderen. Eenzelfde formulering gebruikten in 1253 drie andere Van Gageldonken, maar een van hen wist voor de aalmoes een betaling van twaalf Leuvense ponden te bedingen.⁷⁴ Giselbert ridder van Tilburg liet zo'n politieke beleefdheidsfrase achterwege, toen hij in 1242 zijn derde deel in de nieuwe tienden, behorende bij het patronaatsrecht, overdroeg aan de abdij, die immers handelde als zetbaas van zijn overwinnaar, de hertog van Brabant, usurpator van zijn heerlijke bezittingen.⁷⁵

Tongerlo kreeg een belangrijke machtspositie in de Meierij, vooral in het kwartier van Oisterwijk, waar achttien van de veertig parochies door de abdij werden bediend. In de naaste omgeving van Tilburg schonk de hertog van Brabant de patronaatschappen van Drunen, Waalwijk en Loon op Zand aan Tongerlo.

Door de ontvangst van het patronaatsrecht werd Tongerlo verantwoordelijk voor de zielzorg. Van het zielzorgbeneficie werd terstond een *personaatschap* gemaakt en de eerste *persoon*, een zekere Jan, wordt gezien in 1242. De 'persoon' van Tilburg moest kanunnik zijn van de abdij van Tongerlo, maar was niet verplicht om in zijn parochie te resideren. De feitelijke uitoefening van de zielzorg liet hij meestal over aan een plaatsvervanger: een *vice-cureit*. Het personaatschap was derhalve vooral

⁷¹. H. Hardenberg, 'Het ontstaan van de vrijheid Tilburg', in: H.J.A.M. Schurink en J.H. Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg 1955) 58. Martin de Bruijn, 'Hoe is Tilburg aan zijn kerkpatroon gekomen?', *Actum Tilliburgis* 11 (1980) 2-3; idem, 'Nogmaals Sint-Denijs', *Actum Tilliburgis* 11 (1980) 87 (reactie op J.J.M. Sicking, 'De patroon van Tilburg', *Actum Tilliburgis* 10 (1979) 140-142).

⁷². Hardenberg, 'Het ontstaan van de vrijheid Tilburg', 65; K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996) 230, waarschuwt tegen een al te gemakkelijke aanname van deze hypothese.

⁷³. ONB nr 164 voor het begevingrecht; OAT nr 106 = ONB 167 voor de tienden; OAT nr 113 = ONB nr 172 voor Ymana van Gageldonk. Voor de details over deze ontwikkeling, zie ook de paragraaf 'Bij Brabant ingelijfd' hiervoor (pp. ##).

⁷⁴. OAT nrs 163-166 = ONB nrs 248-251.

⁷⁵. OAT nr 129 = ONB nr 194.

een bron van inkomsten voor de abdij.⁷⁶

Of de parochiekerk van (West-)Tilburg gesticht is als dochterkerk van Enschoot, is mogelijk, maar onzeker.⁷⁷ In het begin van de veertiende eeuw werd de parochie van Enschoot gevoegd bij die van Tilburg, omdat zij te klein was (te weinig inkomsten had) om een pastoor te onderhouden. Voortaan was de persoon van Tilburg ook verantwoordelijk voor de zielzorg in Enschoot, dat wel een eigen kerk behield.⁷⁸ Hij stelde voor Enschoot aparte vice-cureiten ofwel pastoors aan, zodat de zielzorg van beide parochies gescheiden bleef.

Hoewel de meeste auteurs zeggen dat de personen van Tilburg pas na 1502 in hun parochie gingen resideren,⁷⁹ blijken verschillende voorgangers voordien al aanwezig te zijn geweest. Dat geldt onder meer voor Jan van Ghestel, die van ongeveer 1365 tot zijn dood in 1395 persoon was.⁸⁰ Van Ghestel lijkt een belangrijke rol te hebben gespeeld bij de inrichting van het goederenbeheer van de abdij in Tilburg. Hij kreeg een gepaste residentie, toen de abdij in 1384 het omwaterde huis Moerenburg als ambtswoning aankocht.⁸¹ De Moerenburg bleef vervolgens tot in 1648 dienst doen als pastorie van Tilburg en Enschoot.⁸²

Het is onbekend van wanneer het kerkgebouw op de plaats van de huidige Heikese kerk dateert en de gegevens over verbouwingen en uitbreidingen zijn schaars. Rond 1430 vonden er grootscheepse bouwwerkzaamheden plaats. Er kwam een nieuw koor met een tweede Maria-altaar en er werden verschillende nieuwe altaren gesticht, een ter ere van de heiligen Johannes de Doper en Johannes de Evangelist, een ander ter ere van de heiligen Dymphna en Barbara, een derde ter ere van de heiligen Antonius, Rumoldus en Maria.⁸³ In 1465 gaven de kerkelijke overheden

⁷⁶. P.C. Boeren, 'Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg voor 1400', in: H.J.A.M. Schurink en J.H. Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg 1955) 79.

⁷⁷. H. Lamy, *L'abbaye de Tongerlo depuis sa fondation jusqu'en 1263* (Leuven z.j. [1914]) 320-321. Lamy verwijst naar een handschrift uit 1619. De andere auteurs praten hem en elkaar na: Hardenberg, 'Het ontstaan van de vrijheid Tilburg', 51; C.J. Weijters, 'De parochie Tilburg en de abdij van Tongerlo', *De Lindeboom* II (1978) 12; Aarts, 'Texandrië', 29; W.A.M. Deliën, 'Die kercke van Sinte Michiels tot Enschoot. Bijdrage tot de geschiedenis van het dorp Enschoot in het gebied der "Tilburgen"', *De Lindeboom* 9-10 (1985-1986) 11-58; en Steijns, 'De geschiedenis van de parochie Tilburg 't Heike', 64-65.

⁷⁸. OAT nrs 520, 543 en 574.

⁷⁹. P.C. Boeren, 'Het oudste Liber Anniversariorum der kerk van Tilburg', *Bossche Bijdragen* 22 (1953) 117; Steijns, 'De geschiedenis van de parochie Tilburg 't Heike', 66; en Weijters, 'De parochie Tilburg en de abdij van Tongerlo', 12.

⁸⁰. L.C. van Dyck, 'Joannes van Ghestel, norbertijn van Tongerlo, pastoor van Tilburg († 1395). Een genealogische verkenning', *De Brabantse Leeuw* 40 (1991) 129-143.

⁸¹. A.J.A. van Loon, 'De huizinge Moerenburg en haar bewoners', *De Lindeboom* 2 (1978) 81-127 en *De Lindeboom* 5 (1981) 119-157.

⁸². In elk geval in het begin van de zeventiende eeuw woonden ook de dienstdoende zielzorgers van Enschoot daadwerkelijk op Moerenburg. Cf. Deliën, 'Die kercke van sinte Michiels tot Enschoot', 39, 42.

⁸³. Voor het Maria-altaar zie Boeren, 'Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg vóór 1600', 82; Ferd. Smulders, 'Tilburg rond 1450', *Historische Bijdragen* 5 (1974) 112; en

toestemming aan de kerkmeesters om een kapitaal van honderd rijngulden vrij te maken voor de verbouwing en verfraaiing van de toren en in 1483 werd op de feestdag van de patroonheilige de kerk plechtig herwid.⁸⁴ In datzelfde jaar stichtte de broederschap van Sint-Catharina een aan de heiligen Margaretha en Catharina toegewijd altaar.⁸⁵

De organisatie van de kerk

Bestuurlijk was de kerk ingedeeld in bisdommen, (aarts)dekenaten en parochies. Tilburg behoorde tot het bisdom Luik, het aartsdekenaat Kempenland en het (land)dekenaat Hilvarenbeek.⁸⁶ De bisschop van Luik was ook een wereldlijke vorst en droeg zijn kerkelijke bestuursmacht over aan de aartsdiakens, die de feitelijke bisschoppelijke macht uitoefenden. Deze bestond uit het informeren en controleren van de geestelijkheid, kerkelijke rechtspraak en het doorgeven van de in Rome en elders genomen besluiten. Daartoe werd jaarlijks een bisschoppelijke synode bijeengeroepen. Er werden synodale statuten uitgevaardigd, die, door de religieuzen gebruikt als handboek voor de praktische theologie, een houvast gaven voor hun beroepsuitoefening.

De kerkelijke rechtspraak werd gedelegeerd aan de bisschoppelijke officiaal. Deze berechtte overtredingen van de canonieke regels door leken en geestelijken en alle wetsovertredingen van de clerus. Met name de incontinentie (inbreuk op de celibaatsverplichting) was een eeuwige zorg voor de kerk, maar ook een zekere bron van inkomsten door de jaarlijks aan priesters opgelegde boetes, die daarmee het karakter kregen van een omzetbelasting op seksueel verkeer. Zo moest de priester Hendrik van Doorne in 1474 een rijngulden betalen, het laagste tarief, wat verwonderlijk is, omdat zijn bijzit Heylwich aan hem in de vierde graad verwant was, waardoor de incontinentie ook het karakter kreeg van bloedschennis.⁸⁷

Als een parochie werd gevisiteerd, wees de pastoor enkele parochianen aan om de bekende wetsovertreders aan te geven. Het ging om seksuele vergrijpen, huwelijkszaken, de schending van de zondagsrust,

Trommelen, 'De Sint Dionysius kerk', 43. Het altaar voor de HH. Johannes de Doper en Johannes de Evangelist was *novum* in 1436, zie C.G.A. Juten, *Consilium de Beke* (z.pl. z.j.) 267. Voor het altaar ter ere van Dymphna en Barbara, zie L. Kruijff, 'Stichting van een altaar, gewijd aan de H. Maagden Dymphna en Barbara, in de parochiekerk van Tilburg op 9 December 1439', *Bossche Bijdragen* 6 (1923-1924), 212-215. Het altaar van de HH. Antonius, Romuldus en Maria werd voor het eerst gezien in 1459: *ibidem*, 268.

⁸⁴. Juten, *idem*, 265, over de toren. G. Bannenberg, A. Frenken en H. Hens, *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland*, 2 delen (Nijmegen 1970) II, 37, voor de herwidning.

⁸⁵. L.H.C. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch*, 5 delen (Sint-Michielsgestel 1870-1876) V, 708.

⁸⁶. Voor het hiernavolgende overzicht zie A.-J.A. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1992). Voor de kerkelijke functies werd gebruik gemaakt van W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam 1951).

⁸⁷. Bannenberg e.a., *De oude dekenaten* I, 137. Ook de kapelaan van het Barbara- en Dymphna-altaar hield zich niet aan de celibaatsplicht, getuige de boete uit 1442-1443 wegens samenslapen met zijn dienstmeid (*ibidem*, II, 125).

woeker, toverij en magie, geweld tegen ouders of geestelijken, godslastering, ketterij enzovoorts. Dan werd de parochiale synode gehouden; dat was de eigenlijke visitatie in aanwezigheid van de aartsdiaken of zijn gezant.

Sommige zaken werden doorverwezen naar de officiaal. Uit de late Middeleeuwen zijn enkele Tilburgse voorbeelden overgeleverd van vonnissen door de officiaal. Goyaert Aerts Slaets bijvoorbeeld, die aan de Vijfhuizen woonde, werd in 1485 veroordeeld wegens overspel met zijn schoonzus Adriana Jans Wanghen. Door de incest was dat een dubbel misdrijf, dat hem kwam te staan op een boete van twaalf rijnsgulden.⁸⁸ In 1519 kwamen twee andere zaken voor: Gerrit Denis Jans en Ike Hendrik Claesdochter hadden elkaar trouw beloofd - waardoor zij volgens de kerkrechtelijke regels in een weliswaar nog niet wettig, maar wel geldig huwelijk zaten - hadden genoeg van elkaar en kregen toestemming met anderen te trouwen. Terzelfder tijd kreeg Anneke Dirk Jans Meeus toestemming haar trouwbelofte te verbreken met een man uit Loon op Zand en in het huwelijk te treden met de Tilburger Goyart Frank Gerrit Lamberts.⁸⁹ Zwaar aangepakt werd in 1562 Gijsbert Hendrik Wouters, die het had bestaan te trouwen met Maaïke Laureyns, zijn nicht in de vierde graad! Hoewel hij had betoogd niet van deze bloedverwantschap op de hoogte te zijn geweest en dus niet bewust een incestueus huwelijk te hebben gesloten, werd hij veroordeeld tot een bedevaart naar Luik en een gift van zes gulden aan de kerk van Tilburg, terwijl het hem op straffe van hel en verdoemenis (excommunicatie) en opsluiting in een kerker werd verboden te eten, drinken en vrijen met zijn vrouw.⁹⁰ Twee jaar later mocht Gijsbert Willems zijn twee maanden celstraf op water en brood afkopen met achttien rijnsgulden. Hij had een kind verwekt bij zijn verloofde Katharijn Dirks van Gestel, wat niet strafbaar was, maar zij was in de derde graad aan hem verwant.⁹¹ Bastaardij was pas echt strafbaar, als er sprake was van overspel: zo werd in 1562 de wettig getrouwde Jan Anthonis Smolders veroordeeld tot de openbare offering van een kaars op een zon- of feestdag in de kerk en een bedevaart naar Aken, omdat hij zijn dienstmeid Emmeke had bezwangerd.⁹²

De aartsdiakens hadden geen zeggenschap over de kloosters, maar wel over de op pastorieën gestationeerde kloosterlingen. Zodoende werden in Tilburg meerdere Tongerloze paters beboet wegens het hebben van geslachtsverkeer.⁹³ Daaruit blijkt ook of zij al dan niet op hun pastorie resideerden. Overigens was het een uitgesproken voordeel voor een kloostergeestelijke om te worden uitgezonden naar een parochie. Daar kon hij naar eigen smaak en keuze een dienstmeid huren, met wie hij over het

⁸⁸. Ibidem, II, 148.

⁸⁹. Ibidem, 188.

⁹⁰. Ibidem, 199.

⁹¹. Ibidem, 202.

⁹². Ibidem, 198.

⁹³. Bijvoorbeeld Jan van Grave (1459-1464): Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, bijlage 5, nr 1658.

algemeen niet alleen een huishouden, maar ook een gezin runde. Vrouwengezelschap in kloosters en abdijen was moeilijk realiseerbaar.

Aan elke kerk was een rector verbonden - de pastoor - die was belast met de zielzorg. Deze bestond voornamelijk uit de verzorging van de liturgie (misvieringen op zon- en feestdagen, getijden vieren, opdragen van requiemmissen en dergelijke) en uit de bediening van de sacramenten (zoals doopsel, biecht, eucharistie, huwelijk en oliesel). Verder behoorden het preken, catechiseren, schrijven van testamenten van parochianen en informeren van kerkelijke overheden tot zijn takenpakket.

Het rectoraat van de kerk was een *beneficium*. Het *beneficium* was een geestelijk ambt (*officium*), waaraan een bepaald inkomen was verbonden. Het *officium* van de rector van de kerk bestond uit de zielzorg. Maar er waren andere *beneficia*, *beneficia non curata* (*beneficia* zonder zielzorg), zoals bijvoorbeeld het kostersambt of de bediening van een altaar of kapel. Een pastoor kon de uitoefening van zijn ambt uitbesteden aan een *mercennarius* (huurling) ofwel *deservitor* (bedienaar), hij bleef dan in het genot van zijn inkomen, waarvan hij een deel als loon aan zijn plaatsvervanger uitkeerde. In Tilburg bestond het personaatschap, een constructie waarbij de pastoor geen verplichting had om zijn ambt persoonlijk uit te oefenen. Er was dan een *vice curatus*, die meestal pastoor, parochiaan of paap werd genoemd.

Wie van de kerk niet alleen de hiërarchische organisatie en de theologisch gefundeerde praktijk beziet, ontwaart een zakenimperium, dat bestond uit één grote verzameling van stichtingen, ook op parochieniveau. Alle instellingen en ambten waren ondergebracht in *fundaties* ofwel stichtingen, waaraan telkens een fonds was verbonden. Het kerkgebouw werd onderhouden door het fonds van de kerkfabriek, dat werd beheerd door fabriekmeesters, die werden gerecruteerd uit de elite van de gemeente. Het personaatschap was een stichting die onroerende goederen en renten beheerde, waaruit de persoon en zijn vervangers moesten worden betaald. Sinds 1384 behoorde daar ook een ambtswoning toe (Moerenburg). Aan elk altaar in de kerk waren een of meer fondsen verbonden, waaruit een bedienende rector of kapelaan kon worden betaald. Wie in zijn testament een eeuwige zielenmis verordonneerde voor zichzelf en/of familieleden, maakte in feite een stichting, waaraan een voldoende fonds moest zijn verbonden om de doelstelling, *in casu* het jaarlijks lezen van een requiemmis, te kunnen bekostigen.

Stichtingen waren evenals schenkingen hulpmiddelen om de toekomst van de ziel veilig te stellen. Iedereen kon een altaar stichten, of een godslamp, of een gelegenheidspreek, of een bepaalde mis op een bestaand altaar, mits er een toereikend fonds aan verbonden was. Met name de elite bediende zich van deze mogelijkheid. Berthout Back⁹⁴ stichtte in de veertiende eeuw het Catharina-altaar ten behoeve van zijn nakomelingen: in

⁹⁴. L.F.W. Adriaenssen, 'De erfgenamen van heer Ghijsel Back, § 2. Back van Tilburg', *De Brabantse Leeuw* XXXVIII (1989) 48.

1400-1438 was Hendrik Back de rector, in 1497 Gijsbert Back en in 1536 Gerard Back; de laatste werd voorgedragen door jonkvrouw Adriana Back, die het patronaatsrecht had (het recht tot voordracht van een rector). De patroon Jan Back vermeerderde in 1442 (vermoedelijk bij testament in zijn sterfjaar) de twee wekelijkse missen met een derde, waartoe hij de *dos* (het stichtingsvermogen) met eenderde verhoogde.⁹⁵ Ook het altaar van Jan de Doper en Jan Evangelist was een Back-stichting. Het werd opgericht door Gerard Back en zijn vrouw, leden van dezelfde ridderlijke Tilburgse familie. Zij vermaakten bovendien een bedrag aan de pastoor om hun jaargetijde te vieren.⁹⁶ Een derde stichting van de familie, minstens even oud als het Catharina-altaar, was de kosterij. De genoemde kapelaan Hendrik Back was geen priester, zodat hij de bediening van zijn altaar, bestaande uit twee missen per week tegen een royale vergoeding van veertien mud rogge per jaar, moest verhuren. Wel bediende hij de *matricularia* ofwel kosterij, waarvoor geen priesterwijding vereist was, maar slechts een kruinschering. Deze liet de mogelijkheid voor de koster open om te trouwen. Als koster liet Hendrik zich assisteren door Jan Back, die eveneens de lagere wijdingen had ontvangen.⁹⁷ Tot in de zestiende eeuw is er sprake van kosters uit de familie Back. Zij bedienden een zogeheten erfkosterij, een ambt dat door de stichtingsvorm in de familie bleef.

Minder bedeelden maakten kleinere stichtingen, zoals de in 1419 vermelde versiering van het Mariabeeld en een godslamp, beiden in de kerk.⁹⁸ In veel testamenten werden enkele guldens of stuivers opzijelegd voor een of meer van de al bestaande altaren. Bovendien werd meestal een bescheiden bedrag vermaakt aan de kathedraal te Luik voor het onrechtmatig verworven bezit: een quasi-vrijwillige penitentie, die ooit kanoniekrechtelijk was verplicht gesteld.

Stichtingen geven een indruk van de heersende vroomheidscultussen. De heiligen aan wie nieuwe altaren werden toegewijd en die patronen werden van geestelijke gilden of broederschappen waren blijkbaar betekenisvol voor het gelovige volk. Maar ook uit schenkingen kan worden afgelezen wat de gelovigen belangrijk vonden. Zo bestemde in 1421 Willem Peters Stelaerts een erfpacht van een half mud rogge voor de kerkmeesters, die daarvan jaarlijks twee lopen moesten geven aan de heilige-geesttafel, twee lopen aan de persoon, twee lopen aan het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar en twee lopen voor het Mariabeeld in de kerk, om *datselve onser vrouwen beelt daer mede te cleden ende te verchieren ende een lamp daer voer bornende te houden*. Als tegenprestatie moest de persoon voor Willem en zijn vrouw (laten) bidden en hen vermelden in de zielbrief, maar als hij dat zou nalaten zou het voor hem bestemde inkomen

⁹⁵. Juten, *Consilium de Beke*, 266-267. Alphons van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531)* (Amsterdam 1998) bijlage 2, nrs 5.91 en 157.41.

⁹⁶. Boeren, 'Het oudste Liber Anniversariorum der kerk van Tilburg', 129.

⁹⁷. Juten, *Consilium de Beke*, 269.

⁹⁸. Smulders, 'Tilburg rond 1450', *Actum Tilliburgis* 5 (1974) 111.

toevallen aan de kerkfabriek.⁹⁹

In 1457 werd Stelaerts' voorbeeld gevolgd door Jan Willemszoon Stickers met een jaarinkomen van tien lopen rogge voor de pastoor (tien procent), de Mariabroederschap (tien procent), de vier bedelorden (twintig procent), de armenzorg (twintig procent) en de kerkfabriek (veertig procent).¹⁰⁰ De pastoor stond borg voor de zielzorg, Maria was voorwerp van een belangrijke volksdevotie, de bedelorden hielden periodieke preken die soms regelrechte *happenings* moeten zijn geweest en zorg voor de vele armen vereenvoudigde de toegang tot de hemel.

Naast dit alles moeten er veel georganiseerde uitingen van volksdevotie en bijgeloof zijn geweest, die niet tot de archiefbronnen zijn doorgedrongen. Wel is bekend dat er in de Schijf een hagelkruis stond, *om welck hagelcruis men gewoonlyck is te gaen met processien* (1569).¹⁰¹ Bij het hagelkruis bezwoeren de boeren door gebed en ander ritueel het slechte weer. Voorts waren er verschillende veldkapelletjes, met name de Sint-Quirijnsstok aan de Heizijde (waarschijnlijk aan het begin van de huidige Quirijnstokstraat) en de Sint-Nicolaasstok in Oerle.¹⁰²

De kerk was het uiterlijke toonbeeld van de geloofsbeleving, maar bood ook een podium voor dorpschauvinisme. De luister van toren en kerk straalde af op de hele gemeenschap. Het kerkgebouw was dus het belangrijkste van de gemeenschap, maar bovendien het veiligste. In tijden van onrust kon de bevolking zijn kostbaarheden in de toren of op een andere versterkte plaats in de kerk in veiligheid brengen, opdat baanstroppers en soldaten er niet bij konden. Bovendien was de kerk de plaats waar veel zaken werden gedaan. Er werden niet alleen huwelijken afgekondigd, maar ook meldingen gedaan van ophanden zijnde transacties,¹⁰³ terwijl grote instellingen als kloosters en stedelijke liefdadigheidsorganisaties elk jaar in de kerk lieten oproepen de verschuldigde afdrachten te komen voldoen. Ook werden er openbaar-bestuurlijke besluiten aan den volke kond gedaan, zoals in 1436, toen per zondagsgebod de verhoging van de boete op misbruik van de gemeint moest worden afgekondigd "eer men die sal moegen ter executien stellen, opdat een iegelijcke weten moege, hem van schaden te wachten".¹⁰⁴ Onbekend is of de verschillende mededelingen werden gedaan door de pastoor voor of na de mis, door de koster, de kerkmeester of een

⁹⁹. RHCT, Rechterlijk archief Oisterwijk 143, fol. 74, 31 januari 1421.

¹⁰⁰. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1227, fol. 406v, 25 april 1457.

¹⁰¹. RHCT, Oud-administratief archief Tilburg 309, fol. 218. Ferdinand Smulders vond dit hagelkruis pas vermeld vanaf 'het begin der 16de eeuw' (Smulders, 'Tilburg rond 1450', *Actum Tilliburgis* 5 (1974) 110).

¹⁰². Ronald Peeters, "'Ter eeren Gods ende der sielen te laeffenis een bedevaert gaen...'" Bedevaarten in en vanuit Tilburg', in: Henk van Dooremalen en Ronald Peeters (red.), *Godsvrucht en deugdzaamheid. Godsdienst en kerk in Tilburg door de eeuwen heen*. Tilburgse historische reeks 9 (Tilburg 1997) 114-115.

¹⁰³. Bijvoorbeeld: Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Rechterlijk archief 1219, fol. 249, 16 augustus 1449 (verkoop van een rente *post sufficientes proclamationes inde rite factas in ecclesia de Westilborch*). Idem 1221, fol. 277, 12 mei 1451.

¹⁰⁴.D.Th. Enklaar, *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de middeleeuwen* (Utrecht, 1941) 241.

schepen, maar gezien de geringe geletterdheid van de bevolking moet het mondeling zijn gebeurd. Ongetwijfeld werd er in de kerk bij slecht weer ook vergaderd (bij mooi weer op het kerkhof).

Bezien uit de vorm van de stichting was de kerk *business* en voor sommigen zelfs *big business*. Geestelijken met of zonder zielzorg probeerden zo veel mogelijk beneficijs in de wacht te slepen. Het inkomen dat daaraan was verbonden, was aantrekkelijk en voor het werk konden zij armere collega's inhuren. Doordat veel inkomsten in natura binnenkwamen, waren veel priesters bedreven kooplui.

Van de absente rectors gebruikten enkelen hun altaar of beneficie als studiebeurs. Na de studie konden zij het fonds behouden, zolang zij maar niet trouwden. Dat de absentie de parochianen een doorn in het oog kon zijn, bewijst de stichting van het Tilburgse altaar van Dymphna en Barbara in 1439. De stichters, Daniel de Schepper en zijn vrouw, lieten hun hele vermogen na aan de Tafel van de Heilige Geest (de armenzorg), op voorwaarde dat de armmeesters samen met de kerkmeesters een altaar oprichtten. De rector werd belast met drie missen per week, terwijl hij de pastoor op zon- en feestdagen moest assisteren met de gezongen vespers, metten en hoogmis. Voor dit werk kreeg hij een honorarium van veertien mud rogge per jaar, maar was hij afwezig, dan verbeurde hij telkens twee lopen rogge, die aan de armen ten goede kwamen. Belangrijk was de bepaling dat de rector priester was of dat binnen een jaar moest worden. De stichters wilden kennelijk het misbruik van hun altaar als studiebeurs of gratuite bijverdienste beperken.

Een van de taken van de kerk was de zorg voor de armen. Daarvoor was de heilige-geesttafel bedoeld, een fonds dat door heilige-geestmeesters werd beheerd, die waren gerecrueteerd uit de beter gesitueerde boeren of ambachtlieden van Tilburg. De armoede was groot: in 1438 negenentwintig procent van de bevolking van Tilburg en Goirle, in 1480 achttien procent van de Tilburgers.¹⁰⁵

De armenzorg was bedoeld voor het tijdelijke welzijn van de minder bedeeden en voor het eeuwige van de weldoeners. In Tilburg worden geen grotere stichtingen gezien, zoals de bejaardentehuizen in Hilvarenbeek en Oisterwijk. Wel deed in 1443 Kathelijc Aert Jans Brinen een kleine poging, toen zij een huis en hof aan de Heuvel met vijf voeten erf en een kleine hoeveelheid rogge vermaakte aan de heilige-geesttafel. In het huis moesten armen worden ondergebracht, maar

*oft sake were dat die heylige geestmeesteren, na synde of namaels wesende, ennich beter huys ende hof binnen Westilborch wensten te copen tot behoef der armer menschen dair in te herbergen, dat dan die heylige geestmeesteren dit (...) huys ende hof sullen mogen vercopen.*¹⁰⁶

¹⁰⁵. Joseph Cuvelier, *Les dénombremens de foyers en Brabant (XVIe-XVe siècle)* (Brussel 1912) 476-477.

¹⁰⁶. RHCT, Rechterlijk archief Oisterwijk 153, fol. 30v, Cosmas en Damianus 1443.

Van de geschiedenis van deze stichting is weinig bekend, maar in 1569 beschikte de heilige-geesttafel nog over een huisje met een kleine moestuin bij de Heuvel aan het ven, waar *men van allen ouden tyden gewoonlyck is scamele, oude huijsarmen daer inne te laten wonen*, terwijl er aan het Kerkven een klein huisje met een moestuintje stond, *daer nu ter tijt eenen melaetscen mensch met een oude vrouwe inne is wonende*.¹⁰⁷

Voor de oude-dagsvoorziening droegen meestal de kinderen zorg. Als er geen kinderen waren, koppelde een echtpaar of persoon zichzelf aan de boerderij, die zij verpachtten of verkochten. Lijsbeth Smeyermans bedong zo in 1435 bij de verkoop van haar huis en hof in Korvel haar kost en onderhoud. Behalve een plaats in de haard (*een stat in dat scoenste van den heerde bi den vuer te sitten*) was dat het levenslange vruchtgebruik van kleine oppervlakten bouw- en weideland, te bewerken door de nieuwe eigenaar, die voorts hooi moest maaien voor haar koe en haar moest voorzien van brandstof. De koe zou zij zelf melken, maar werd zij ziek, dan zou de nieuwe eigenaar een kwartaal lang deze taak overnemen, daarna moesten de bureu uitzoeken hoe het verder moest.¹⁰⁸

On the brink of Modern Times

De bestuurlijke en kerkelijke definities gaven Tilburg een abstracte, zij het reëel existente identiteit. Concreter waren de afdrachten in geld en natura die de inwoners als belasting aan de overheid moesten betalen. Maar de kerk was de voornaamste factor die over de herdgangen en losstaande hoeven en hutten heen een maatschappelijke saamhorigheid verleende aan Tilburg als dorpsgemeenschap. Het kerkgebouw - nieuws-, feest- en vergadercentrum - was bij ontstentenis van een markt de enige centrale ontmoetingsplaats en fungeerde bovendien als catalisator van het verenigingsleven. De kerkklok riep op tot gebed en kerkdiensten en mobiliseerde de boeren bij onheil. De clerus begeleidde met doopsel, huwelijk en oliesel de belangrijke momenten van het leven en verzorgde notariaat en misschien soms onderwijs. Het geloof gaf ideologisch zin aan het leven en verschafte legitimiteit aan de maatschappelijke verhoudingen en de gezagsuitoefening door wereldlijke overheden.

Het tijdsbesef werd allereerst bepaald door de dagelijkse wisseling van licht en donker en het seizoensritme van warmte en koude, maar het werd benoemd aan de hand van de heiligen- en liturgische kalender.¹⁰⁹ Zo bracht de uitbater van de Bossche Heilige-Geesthoeve onder Oerle in 1458 zijn rogge en boekweit op Sint-Severinusmis, donderdags na Crispinus en Crispinianus, donderdags na Sint-Maarten, donderdags na Sint-Elizabeth, daags na Sint-Lucia, en dinsdags na zondag Laetare naar 's-Hertogenbosch.¹¹⁰ Rond Pinksteren gingen de koeien in de wei, met Maria-Hemelvaart verrekende de eigenaar met zijn pachter de opbrengst van

¹⁰⁷ RHCT, Oud-administratief archief Tilburg 309, fol. 218v.

¹⁰⁸ RHCT, Rechterlijk archief Oisterwijk 149, dl. I, fol. 6v, Sint-Petrus' Banden 1435.

¹⁰⁹ J. Le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa* (Amsterdam 1987) 222-229.

¹¹⁰ Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Geefhuis 608, fol. 63.

de veestapel, op Sint-Jan in de midzomer (24 juni) verliepen de dienstjaren van knechten en meiden en de feestdag van Sint-Maarten in de winter (11 november) markeerde het einde van het landbouwjaar: het hooi was binnen en de weiden waren gesloten voor het vee. [Ook de in de Kempen nauwelijks gevierde heilige Dionysius had een landbouwlogistieke functie: de Hilvarenbeekse boerenzoon Arnt van Tuldel, abt van het norbertijnenklooster van Averbode, schreef in 1380 voor dat de rapen na zijn feestdag de grond in moesten.¹¹¹] Kalenderjaren begonnen met Pasen of Kerstmis, Jezus' besnijdenis (1 januari) kwam pas later in zwang. Vervaldagen van cijzen en andere belastingen vielen op heiligenfeesten.

Veel heiligendagen waren kerkelijke feestdagen, die de gelovigen ontsloegen van hun werkplicht. De liturgische kalender was gericht naar de werkzaamheden in de landbouw en had weinig feestdagen als de boeren het druk hadden. Het aantal arbeidsloze zon- en feestdagen van meer dan honderd kon aan het einde van de vijftiende eeuw wegens de nieuwe economische verhoudingen niet meer worden gehandhaafd en werd in de volgende eeuw drastisch ingeperkt.

Het kerkelijke leven werd bestierd door de plaatselijke clerus, bestaande uit de (meestal afwezige) persoon of zijn vice-cureit, de koster en een of twee altarenisten of kapelaans. Deze laatsten waren slechts verplicht om de missen aan hun altaren te lezen. Een echte opleiding hadden de priesters niet genoten, slechts een enkeling was academisch geschoold (minimaal in de vrije kunsten, anders in het kanonieke en/of het wereldlijke recht, in het beste geval in de theologie). Van slechts drie vijftiende-eeuwse zielzorgers bestaat een vermoeden dat zij aan een universiteit hebben gestudeerd,¹¹² van geen enkele residerende kapelaan is zoiets bekend.

In 1485 resideerden van de geestelijken met een aanstelling vermoedelijk alleen de pastoor en de kapelaan van het nieuwe Maria-altaar in hun standplaats Tilburg (zie kader 1). De anderen woonden, werkten of studeerden elders. Van de dienstdoende pastoor mag worden verwacht dat hij enigszins wetenschappelijk was geschoold, aangezien hij ook openbaar notaris was. Een grote markt voor de pas uitgevonden boekdrukkunst zal Tilburg niet zijn geweest.

Tegen 1500 telde de verfraaide en vermoedelijk met zijkapellen uitgebreide kerk buiten het hoofdaltaar nog zeven andere altaren.¹¹³ Die waren toegewijd aan respectievelijk de heiligen Catharina en Maria (voor het hoofdkoor), aan Jan de Doper en Jan Evangelist, aan Maria (in het nieuwe koor), aan Antonius, Rumoldus en Lucia, aan Dymphna en Barbara, aan de Drievuldigheid en aan Margaretha en Catharina.¹¹⁴ Het in 1483

¹¹¹. Abdijarchief Averbode, Sectio I, register 2, cartarium parvus, fol. E.

¹¹². Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, bijlage 5, nrs 1637, 1663. Van den Bichelaar, *Het notariaat in Stad en Meierij*, bijlage 1, nr 156.

¹¹³. Joost van Hest, 'De kerkgebouwen van 't Goirke en 't Heike. Een geschiedenis van architectuur en inventaris', in: Van Doremalen en Peeters (red.), *Godsvrucht en deugdzaamheid. Godsdienst en kerk in Tilburg door de eeuwen heen* (Tilburg 1997) 52-56.

¹¹⁴. Juten, *Consilium de Beke*, 264-269; Bannenbergh e.a., *De oude dekenaten*, II,

vermelde Sint-Jorisaltaar wordt later niet meer gezien.¹¹⁵ Waarschijnlijk betrof het een aan de heilige Joris toegewijd beneficium of officie van een of meer missen, gesticht (door de voetboogschutters¹¹⁶) op een van de andere altaren.¹¹⁷ Elke week moesten er in totaal minstens eenendertig missen worden gelezen. Daarbij kwamen speciale vieringen, huwelijken, uitvaarten, doopplechtigheden, loven, omgangen, preken. Het kerkgebouw was een gebedsmolen.

Veel Tilburgers waren georganiseerd in broederschappen onder kerkelijk patronaat, waarvan er rond 1500 reeds minstens elf bestonden.¹¹⁸ Ofschoon oorsprong en bestaansreden wellicht louter devotioneel van aard waren, mag van het Sint-Crispijns-gilde worden verwacht dat de broeders in de leerbewerking werkzaam waren (als schoen- en zadelmakers, huidenvetters),¹¹⁹ en het Sint-Sebastiaans-gilde zal de voorloper zijn geweest van de in 1652 geïntroceerde handboogschutterij. Van de meeste broederschappen is het karakter onbekend. Verering van de schutspatroon, maaltijden, burenhulp, noodweer en het jaarlijkse potverteren behoorden tot de bezigheden, terwijl sport en spel (zoals boogschieten, ook beoefend door

418-419; Smulders, 'Tilburg rond 1450', *Actum Tilliburgis* 5 (1974) 112.

¹¹⁵. Over dit altaar: Bannenbergh e.a., *De oude dekenaten*, II, 219.

¹¹⁶. Vgl. J.A.J. Bex, 'Over hoeven en hoevenaars onder het kasteel van Tilburg', *De Lindeboom* I (1977), 34; en G.J.W. Steijns, 'Het ontstaan van het Sint-Jorisgilde te Tilburg', in: *Sint-Jorisgilde Tilburg* (uitg.), *500 jaar Sint-Jorisgilde Tilburg* (Tilburg 1983) 23-24.

¹¹⁷. In de amortisatierekening uit 1516 over de geestelijke stichtingen sinds 1476 wordt geen Tilburgs Sint-Jorisaltaar genoemd (Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 24663, foliozijden IXv, XXII, XLv, XLI. Rijksarchief in Noord-Brabant, Raad en Rentmeester-Generaal 86A, foliozijden XXIII, XXIIIv, XXIII). Wel nieuw waren het gilde van het Sint-Petersaltaar (maar zo'n altaar was er niet), het Barbaragilde, het Sint-Crispijns-gilde 'in de kerk', het Drievuldigheidsaltaar (een mis), twee missen op het Catharina-altaar en een door de priester Jan Back opgedragen mis met andere diensten. De laatste mis moet zijn gesticht op het altaar van de heiligen Antonius, Rumoldus en Lucia (Juten, *Consilium de Beke*, 268). De substantiële vermogensgroei van de persoon en zijn vice-cureit laat de stichting van een of meer wekelijkse missen toe. Een Sint-Jorismis kan dan zijn gefundeerd op het in 1483 opgerichte Catharina-altaar (van de broederschap van die naam, waarvan sinds de zestiende eeuw boogschietactiviteiten bekend zijn), op dat van Antonius c.s. of op het hoogaltaar. Voor het laatste altaar pleiten twee argumenten: in de tussen 1509 en 1517 door de heer en vrouwe van Tilburg aan het Sint-Jorisgilde verleende kaart is geen sprake van een Sint-Jorisaltaar, maar wel moeten de broeders jaarlijks een feestmaal aanrichten en een requiem doen zingen "bij den persoene oft sinen cappellaen" (Regionaal Historisch Centrum Tilburg, voorlopig afschrift van de kaart door J.A.J. Bex). Ten tweede moesten na het afbranden van de kerk in april 1595 als voorheen de levens van de heiligen Dionysius en Gregorius op het hoofdaltaar worden afgebeeld.

¹¹⁸. Boeren, 'Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg vóór 1600', 85-86; RHCT, Rechterlijk archief Tilburg 258bis, fol. 18v, 15 februari 1504.

¹¹⁹. L.F.W. Adriaenssen, 'Een aanslag op de calculerende clerus. De amortisatie van de geestelijke goederen in stad en meierij van 's-Hertogenbosch in 1516', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 15 (1998) 99. Weijters, 'De parochie Tilburg', 29. Voor de situatie in Hilvarenbeek (gilden van de leerbewerkers, timmerlieden, bierbrouwers, hoedenmakers en voerlieden) vgl. L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek 1987) 41, 50, 51, 76.

niet uitgesproken schuttersgilden¹²⁰) een centrale plaats zullen hebben ingenomen in dit verenigingsleven.

¹²⁰ . Voor het religieuze, militaire, politieke en sociale karakter van de schutterijen zie E. van Autenboer, *De kaarten van de schuttersgilden van het hertogdom Brabant (1300-1800)* 2 delen (Tilburg 1993-1994) I, hfdst. 1, § 3.

Functie of fundatie	Rector	Plaatsvervanger	Jaarinkomen in rogge	Wekelijkse missen	Opmerkingen
Persoon	Peter Mans van Westerhoven	Aart Mathijssen de Gruyter	60 mud	vier	De persoon was abt van Tongerlo. De Gruyter was ook pastoor van Strijen, rector van de slotkapel te Heeswijk en kanunik te Diest.
Kosterij	Gerard Rutten, Gerard de Gruyter	Jan Back	12 mud	geen	Rutten studeerde kanoniek recht te Leuven. De Gruyter, die hem in 1485 opvolgde als koster, was pastoor van Vierlingsbeek. Jan Back had de kruinschering ontvangen.
Nieuw Maria-altaar	Aart de Bont		14 mud	vier	
Sint-Jan saltaar	Wouter Doormans		18 mud	zeven	Het altaar was door Doormans' resignatie vacant; hij werd in 1485 pastoor van Oisterwijk. De abt van Tongerlo droeg Embrecht Doormans als nieuwe rector voor. Deze werd een jaar later tot priester gewijd. Hij was evenals zijn broer Wouter ook notaris.
Oud Maria-altaar	Floris Giselberts	Hendrik Loze	12 mud	twee	Giselberts was notaris en rechter bij het bisschoppelijke hof. Loze had in Leuven gestudeerd en was pastoor van Enschtot en notaris.
Catharina-altaar	Gerrit Beris	Willem Panis	6 mud	drie	Het altaar was in 1483 opgericht door het Sint-Catharinagilde.
Barbara-en Dymphna-altaar	Marten Moninck	Aart van Spreuwel	14 mud	drie	Moninck was pastoor van Woensel en Eindhoven. Van Spreuwel was onderpastoor van Doeveren.

Rumold- en Lucia-al- taar	Aart Schellekens	Willem Panis	6 mud	twee	Schellekens werd in 1486 tot priester gewijd. Hij was notaris en later vice-cureit van Tilburg.
Drievul- dig- heidsal- taar	Aart Marcelis	Aart de Gruyter	3 mud	een	

Kader 1: Clericaal personeelsbestand in 1485.¹²¹

¹²¹. Juten, *Consilium de Beke*, 264-270; Bannenbergh e.a., *De oude dekenaten*, II, 418, 419. Voor de afzonderlijke religieuzen zie Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 142 (Van Spreuwel). Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld*, bijlage 5, nr 1637 (A. de Gruyter), no. 1664 (Mans); bijlage 6, nr 76 (W. Doormans), nr 1675 (Loze), nr 3430 (Moninck). Van den Bichelaar, *Het notariaat in Stad en Meierij*, bijlage 1, nr 61 (De Bont, door Van den Bichelaar Adriaan genoemd; deze was notaris), nr 83 (E. Doormans), nr 86 (W. Doormans), nr 142 (Giselberts), nr 156 (A. de Gruyter, door Van den Bichelaar verward met Aart Schellekens), nr 179 (G. de Gruyter), nr 252 (Loze), nr 281 (Rutten).

Lijst van door Leo Adriaenssen geciteerde archivalia

Algemeen Rijksarchief Brussel

- Leenhof van Brabant 11
- Rekenkamer 24663[, 45038]

Regionaal Historisch Centrum Tilburg

- Oud-administratief archief Tilburg 309
- Rechterlijk archief Oisterwijk 143, 149, 153, 159
- Rechterlijk archief Tilburg 258bis

Gemeentearchief 's-Hertogenbosch

- Geefhuis 406, 407, 408, 409, 410, 411, 608, 634, 635, 636, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 710, 711; charters 401, 489, 1413, 2060, 2085, 2780
- Rechterlijk archief 1200, 1202, 1204, 1207, 1208, 1212, 1213, 1219, 1220, 1221, 1222, 1223, 1224, 1225, 1226, 1227, 1230, 1231, 1233, 1299

Rijksarchief in Noord-Brabant

- Raad van Brabant 1111

Abdijarchief Tongerlo

- CULT 2

[Abdijarchief Averbode

- Sectio I, register 2, cartarium parvus]

[ILLUSTRATIES

-notarismerk van ...

-Sint-Dionysius met zijn hoofd onder zijn arm]